

<https://doi.org/10.19195/0137-1150.173.4>

Data przesłania artykułu: 1.09.2019

Data akceptacji artykułu: 1.12.2019

BARTOSZ OSIEWICZ

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Polska

WAWRZYNIEC POPIEL-MACHNICKI

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Polska

Pamięć o wojnie na materiale powieści Wiktora Astafiewa *Przekłęci i zabici* oraz *Wesoły żołnierz*

Pamięć ludzka — czasem fenomenalna, często zawodna, niejednokrotnie wybiórcza — pozostaje niezmiennym elementem funkcjonowania mózgu¹, wszelkie zaś określenia jakościowe nie tyle świadczą o jej kondycji, ile odzwierciedlają wagę przechowywanych w niej informacji. „Zapominanie nieistotnych faktów jest ważną funkcją pamięci”² — piszą autorzy opracowania *Pamięć*, powtarzając tym samym aforyzm dziewiętnastowiecznego pisarza szkockiego, autora głośniejszej noweli *Przedziwna historia doktora Jekylla i pana Hyde’a* (*Strange Case of Dr Jekyll and Mr Hyde*, 1886) Roberta Louisa Stevensona, który „posiadał wielką pamięć do zapominania”. Z kolei sir Artur Conan Doyle ustami swojego bohatera obrazowo przedstawił mechanizmy funkcjonowania pamięci:

ludzki mózg jest zrazu jak pusty strych, na którym można złożyć, jakie się chce meble. Głupiec chwytą co popadnie, w efekcie czego wiedza, która może być użyteczna, albo w ogóle zostaje przygnieciona, albo tak przemieszana z mnóstwem innych gratów, że potem nie bardzo się już wie, jak się z tym wszystkim uporać. Natomiast umiętny majster starannie dobiera to, czym zapełnić chce swe mózgowie poddasze. Umieści tam tylko te narzędzia, które pomagają mu w jego rzemiośle, tych jednak będzie miał obfitość, ale za to w najwyższym porządku ułożoną. Błądem

¹ „Funkcjonowanie pamięci związane jest z aktywnością mózgu [...]. Informacje zapisywane są w samoorganizujących się i elastycznych sieciach neuronalnych” (T. Maruszewski, *Biologiczne podłoże pamięci (Pamięć indywidualna)*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, współp. J. Kalicka, Warszawa 2014, s. 334).

² K. Bessant, E. Butcher, *Wstęp*, [w:] *Potęga osobowości. Pamięć*, red. K. Bessant, E. Butcher, przeł. E. Kaczur-Gryz, Warszawa 1996, s. 8.

jest myśleć, że niewielkie pomieszczenie ma elastyczne ściany, które dają się dowolnie rozciągać. Skoro zaś jest inaczej, więc nieuchronnie przychodzi moment, gdy każde dodanie nowej informacji oznacza utracenie jakiegoś skrawka dawnej wiedzy. Stąd też najwyższe znaczenie ma to, by zdecydowanie wypychać bezużyteczne fakty, zapewniając miejsce dla użytecznych³.

Każde dramatyczne wydarzenie pozostawia w pamięci niezatarty ślad. Skutkuje ono traumatycznymi wspomnieniami. Spośród wielu tragicznych doświadczeń najbardziej obciążające dla pamięci pozostaje doświadczenie wojny. Jest ono tworzywem wielu form artystycznych. Temat wojny był podejmowany przez twórców literatury rosyjskiej od początku jej istnienia. Historia Rosji to niekończący się udział tego mocarstwa w licznych konfliktach zbrojnych. Zostały one upamiętnione w tekstach artystycznych tworzących kanon literatury pięknej — od staroruskiego *Słowa o wyprawie Igora* (*Слово о плъку Игоревъ*, XII wiek), przez *Wojnę i pokój* (*Война и мир*, 1869) Lwa Tołstoja, literaturę okresu wojny domowej, będącej następstwem przewrotu bolszewickiego, utwory upamiętniające drugą wojnę światową, która w mentalności Rosjan istnieje jako wojna obronna określana mianem Wielkiej Wojny Ojczyźnianej, radziecką interwencją w Afganistanie, uwiecznioną między innymi przez tworzącą w języku rosyjskim białoruską noblistkę Swietłanę Aleksijewicz, aż po dzieła kronikarzy współczesnych wojen czeczeńskich — Zachara Prilepina i Arkadija Babczenki. Mimo wielu batalii wojennych Wielka Wojna Ojczyźniana pozostaje jednym z głównych tematów podejmowanych przez pisarzy rosyjskich.

Zwycięstwo nad faszyzmem w ramach koalicji antyhitlerowskiej okupione zostało przez Rosjan olbrzymimi stratami, jak też koniecznością zmierzenia się z faktem umocnienia stalinowskiego totalitaryzmu. Z tego powodu literatura oficjalna zmuszona była do gloryfikowania zwycięstwa „za wszelką cenę”. Jego tragiczna strona musiała zostać okryta niepamięcią. Społeczeństwo sowieckie wspominało przeszłość wojenną przez pryzmat propagandy, która kształtowała pamięć zbiorową. Zgodnie z teoriami francuskiego socjologa Maurice’a Halbwachsa ten rodzaj pamięci jest rezultatem „podzielanych przez zbiorowość wersji przeszłości”, „wynikiem interakcji, komunikacji, oddziaływania mediów i instytucji w obrębie małych grup społecznych oraz większych kultur”⁴, „zbiorem nawarstwiających się (i zmieniających) w historii grupy wyobrażeń historycznych, które są nieredukowalne do pamięci jednostek”⁵. Dopiero chruszczowowska „odwilż” stworzyła warunki do powstawania nowych narracji o wojnie, czego przykładem

³ A. C. Doyle, *Studium w szkarłacie*, [w:] *idem, Sherlock Holmes. Studium w szkarłacie. Znak czterech. Pies Baskerville’ów*, przeł. J. Łoziński, Poznań 2013, s. 21–22. Myśl tę powtórzył w innym utworze: „rozsądny człowiek na swym mózgowym poddaszu trzyma tylko meble, które mogą się przydać, resztę zaś powinien przechowywać w graciarni biblioteki, do której może zajrzeć w razie potrzeby” (A. C. Doyle, *Pięć pestek pomarańczy*, [w:] *idem, Sherlock Holmes. Dolina trwogi. Przygody Sherlocka Holmesa. Szpargały Sherlocka Holmesa*, przeł. J. Łoziński, Poznań 2014, s. 338).

⁴ A. Erll, *Kultura pamięci. Wprowadzenie*, przeł. A. Tepererek, red. M. Saryusz-Wolska, Warszawa 2018, s. 34.

⁵ J. Wawrzyniak, *Pamięć zbiorowa*, [w:] *Modi memorandi...*, s. 346.

są liczne dzieła należące do tak zwanej prozy lejtnanckiej. Zamieniając karabin na pióro, uczestnicy wojny pragnęli upamiętnić jej nieznaną stronę. Próby odbrażowania wojny nie zawsze spotykały się jednak z aprobatą oficjalnej krytyki literackiej, czego przykładem mogą być historyczne reakcje na pacyfistyczne w swojej wymowie utwory Bułata Okudźawy czy Wasilija Grossmana. Rosyjscy czytelnicy nie byli gotowi na zmierzenie się z prawdziwym obrazem wojny. Jej gloryfikacja była potrzebna władzy, która pragnęła narzucić społeczeństwu radzieckiemu określony światopogląd, odpowiednio zaprogramować jego pamięć. W ten sposób powstał mit zwycięstwa nad faszyzmem. Jest on kultywowany do dziś.

Jednym z uczestników Wielkiej Wojny Ojczyźnianej był Wiktor Astafiew (1924–2001), wybitny przedstawiciel tak zwanej prozy wiejskiej, która przez Wiesławę Olbrych została uznana za „obszar literatury najbardziej wolnej w oficjalnym obiegu”⁶. Zasługą Astafiewa było przemycenie do literatury oficjalnej licznych wątków filozoficznych i religijnych oraz podkreślenie zgubnego wpływu stalinowskiej kolektywizacji na wieś rosyjską. W podobny sposób autor *Królowej ryb* (*Царь-рыба*, 1976) potraktował temat wojny. Podjął go jednak z odległej perspektywy czasowej. Jako sędziwy człowiek postanowił wskrzesić w swojej pamięci osobiste przeżycia związane z latami 1941–1945. W czasie wojny wraz z Armią Czerwoną przeszedł szlak bojowy, odniósł rany, został weteranem — jednym z wielu, o których państwo sowieckie przypominało sobie 9 maja, utrwalając pamięć o tamtych wydarzeniach. Astafiew swój dojrzały wiek postanowił wykorzystać inaczej. Jak pisze w charakterystycznej dla siebie tonacji stylistycznej Tadeusz Klimowicz:

Starych pisarzy — jeżeli przeżyli oczywiście wszystkie „przykre zabiegi”, nie popełnili samobójstwa i nie poddali się eutanazji — trzyma przy życiu wizja otrzymania mniej lub bardziej prestiżowej nagrody literackiej (przecież z każdym rokiem ubywa potencjalnych konkurentów) albo zabieranie głosu w roli dyżurnego autorytetu moralnego i intelektualnego, „dawcy pamięci”⁷.

Astafiew w przeciwieństwie do powracającego triumfalnie z emigracji Aleksandra Solżenicyna, który w czasie podróży z Władywostoku do Moskwy kreował się na sumienie narodu i twórcę na miarę Tołstoja, zapragnął zostać właśnie „dawcą pamięci”. W latach dziewięćdziesiątych minionego wieku, po okresie gorbaczowskiej pieriestrojki i upadku ZSRR, literatura rosyjska potrzebowała nowego impulsu. Astafiew, nie wpisując się w oczekiwania estetyczne ówczesnych odbiorców, postanowił przed śmiercią powrócić pamięcią do wydarzeń wojennych i dokonać rozrachunku z tym tragicznym okresem. Zdawał sobie sprawę, że „Время идет. Крепнет память. Народу вокруг становится все меньше,

⁶ W. Olbrych, *Proza rozrachunku moralnego*, [w:] *Historia literatury rosyjskiej XX wieku*, red. A. Drawicz, Warszawa 1997, s. 481.

⁷ T. Klimowicz, *Młodości pamięci męski esej żalobny w tonacji b-moll*, „Slavica Wratislaviensia” 163, 2016, s. 20–21.

меньше”⁸. Jako dług wdzięczności i pamięci o poległych współtowarzyszach broni, którzy nie zdążyli podzielić się własnymi przeżyciami, przemówił ich głosem. Pisał o nich: „Погибнут! Все как один погибнут, сгорят в том неразборчивом, всепожирающем огне войны, не оставив за собой ни следочка в жизни, ни памяти никакой, потому как и жизни-то у них не было”⁹.

Zapomnienie — pisze José Ángel García Cuadrado — wydaje się pasożytem pamięci: nie byłoby zapominania bez zdolności do zapamiętywania. Pamięć zakłada walkę z zapominaniem i dlatego człowiek rozwija swe umiejętności mnemotechniczne czy korzysta z języka pisanego, aby dzięki środkom materialnym mogło coś pozostać w jego pamięci, co może stać się dziedzictwem przyszłych pokoleń¹⁰.

Astafiew postanowił przekazać im zachowany w pamięci obraz wojny. Uczynił to w słowie artystycznym. Powieści *Прокляты и убиты* (1990–1994) oraz *Веселый солдат* (1998) to utwory, które swoim wydźwiękiem zaszokowały przede wszystkim innych uczestników wojny — żyjących rówieśników Astafiewa, którym prawda o najstraszliwszej batalii XX wieku była mniej potrzebna niż medale, goździki i feta na Dzień Zwycięstwa. Wojenna narracja pisarza stoi w opozycji do narracji kształtującej przez dziesięciolecia rosyjską pamięć zbiorową o wojnie. Zapamiętana przez prozaika przeszłość (indywidualna pamięć autora) staje się podstawą jego opowiadania, rzucającego wyzwanie „pamięci oficjalnej”.

Pamięć zbiorowa — pisze Robert Traba — jest dynamicznym procesem identyfikacji z selektywnie wybranymi fenomenami historycznymi. Proces ten za pomocą zdarzeń społecznych, takich jak polityczne rytuały, budowanie pomników czy edukacja szkolna, rozgrywa się w naszych głowach i zarazem w przestrzeni publicznej. Uczestnicząc w publicznych działaniach kreujących obrazy przeszłości w przestrzeni publicznej, stajemy się *volens volens* aktorami procesu konstruowania pamięci zbiorowej¹¹.

Astafiew swoimi utworami podkreśla, że nie zgadza się z powszechnie funkcjonującymi wyobrażeniami wojny, które często mają znamiona „pamięci fałszywej”. Obowiązek dania świadectwa prawdzie stawiał Astafiew wyżej niż „troskę o wizerunek grupy”, często skutkującą „całkowitym wyparciem wspomnień lub celowym zakazem mówienia o czymś, usankcjonowanym przez władzę”¹².

Kategoria pamięci ma w analizowanych dziełach Astafiewa kilka wymiarów. Prozaik stara się przede wszystkim podzielić z czytelnikiem własnymi obserwacjami i doświadczeniem. Wykreowany bohater literacki też ma własną pamięć, dzięki czemu autor *Staroduba* (Смаподуб, 1960) może zwrócić uwagę na te aspekty ży-

⁸ В. Астафьев, *Прокляты и убиты*, Москва 2007, s. 107.

⁹ *Ibidem*, s. 315.

¹⁰ J. Á. G. Cuadrado, *Człowiek — byt, który zapomina*, przeł. P. Roszak, [w:] *U źródeł pamięci. O „zapominaniu” w historii, teologii i literaturze*, red. P. Roszak, Toruń 2013, s. 19.

¹¹ R. Traba, *Procesy zbiorowego pamiętania i zapominania. Trzy przypadki i ich konsekwencje dla badania pamięci zbiorowej*, [w:] *Pamięć i artefakty*, red. Z. Budrewicz, R. Sendyk, R. Nycz, Warszawa 2014, s. 367.

¹² M. Bilewicz, A. Stefaniak, *Pamięć fałszywa*, [w:] *Modi memorandi...*, s. 325.

cia, które zostały wyrugowane z sowieckiej i postsowieckiej przestrzeni oficjalnej. Pamięć jest także nośnikiem kultury i tradycji oraz tożsamości. Dzięki temu jest ona jedną z najistotniejszych kategorii, jakimi operuje Astafiew w swojej twórczości literackiej.

Pisarz — podobnie jak czynił to wcześniej w swoich „wiejskich utworach” — miejsce szczególnie poświęcił problematyce religijnej. Już od pierwszych popaździernikowych dni bolszewicy skutecznie stosowali rozmaite zabiegi, skutkujące zbiorową amnezją duchową. W efekcie wszelkie próby artystycznej konceptualizacji tych zagadnień w najlepszym wypadku kończyły się literacką banią. To, co nie udało się zrealizować twórcom kultury, było wciąż żywe wśród zwykłych ludzi, zwłaszcza tych zamieszkujących wieś rosyjską. Astafiew, będąc jednocześnie literatem i — posługując się tytułem zbioru opowiadań Wasilija Szukszyna — „wsiowym człowiekiem”, nie zapominał o wierze przodków zarówno w ogniu wojny, jak i pół wieku później, u kresu swoich dni. Wyływające z chrześcijańskich przekonań pisarza spojrzenie na życie kazało mu inaczej potraktować wroga, który w wymienionych utworach jest już nie tylko Niemcem-faszystą, ale przede wszystkim człowiekiem:

Немец, убитый мною, походил на кого-то из моих близких, и я долго не мог вспомнить — на кого, убедил себя в том, что был он обыкновенный и ни видом своим, ни умом, наверное, не выдававшийся и похож на всех обыкновенных людей¹³.

W powieści *Przekłęci i zabici* jednym z najważniejszych zagadnień pozostaje śmierć. Jej bliskość zmusza człowieka do odpowiedzi na pytanie, jak postąpić w obliczu zagłady, czy możliwe jest zachowanie równowagi duchowej płynącej z wiary, że ziemskie życie jest tylko jednym z etapów ludzkiego istnienia. Dla osoby wierzącej znaczące w tym kontekście są słowa z Pierwszej Księgi Kronik: „Jesteśmy bowiem pielgrzymami przed Tobą i przychodniami, jak byli wszyscy przodkowie nasi; dni nasze jak cień na ziemi (mijają) bez żadnej nadziei”¹⁴. W szeregach Armii Czerwonej było bardzo wielu młodych ludzi, którzy mimo wychowania w duchu ateizmu zachowali w swej pamięci wiarę. Świadczą o tym liczne nawiązania do religii:

забылся беспокойным сном, облегченный слезами и молитвой, которой его обучила опять же тетушка и которую он уже даже и не помнил до конца: «Упокой, Господи, души усопших раб Своих... и прости им все согрешения, вольные и невольные...»¹⁵.

Młodzi żołnierze na kartach powieści często podkreślają swoją więź z tradycją przodków, ale piętno ateizmu niejednokrotnie wypaczało pamięć o duchowych korzeniach:

¹³ В. Астафьев, *Веселый солдат*, „Новый мир” 1998, nr 5–6, <http://lib.ru/PROZA/ASTAFIEW/soldat.txt> [dostęp: 29.06.2019].

¹⁴ *Biblia Tysiąclecia — Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, red. K. Dynarski et al., Poznań 1991, 1 Krn 29, 15.

¹⁵ В. Астафьев, *Прокляты...*, s. 115.

Ничего. Про все вот забыл. Пытаюсь покреститься, ан не вспомню ни креста, ни молитвы¹⁶;

Я, Пров Федорович, часто теперь стал вспоминать Бога и божественное, да куцы мои познания в этой области¹⁷;

«Господи, еси на небеси...» — молитвы позабыл, так хоть во время дежурства вспоминаю¹⁸.

Dla Astafiewa religia pełni ważną funkcję w polemice z ideologią komunistyczną. Pisarz dostrzega subtelny różnicę między obydwoma systemami totalitarnymi — faszyzmem i komunizmem. Jej istota tkwi w wolności światopoglądowej, dotyczącej przede wszystkim sfery życia duchowego. Podmiot literacki rosyjskiego prozaika zauważa przewagę niemieckiego żołnierza, który w obliczu śmierci nie napotyka ostracyzmu religijnego. Czerwonoarmistom odebrano możliwość nieskrępowanej demonstracji wiary w okolicznościach ostatecznych, w których człowiek często ucieka się do Stwórcy. Doskonale wiedzieli, że uczyniony przez nich znak krzyża nie umknie uwadze politruków:

«О, Господи, Господи!» — занес Финифатьев руку для крестного знамения и не донес, опять вспомнил, что партия не велит ему креститься ни при каких обстоятельствах¹⁹.

Strach przed śmiercią powodował, że pragnęli znaleźć ukojenie w religii. Ateistyczna władza oferowała jednak zamiennik w postaci alkoholu, który przed walką pełnił funkcję stymulującą, a po jej zakończeniu odprężającą. Odnosił się do tej kwestii rosyjski poeta frontowy Siemion Gudzenko w powstałym w ogniu walki wierszu *Перед атакой* (1942). W relacji podmiotu lirycznego z rozgrywanej się batalii nieodzownym jej elementem są spirytualia:

И смерть опять проходит мимо.

Но мы уже

не в силах ждать.

И нас ведет через траншеи

окоченевшая вражда,

штыком дырявящая шеи.

Бой был короткий.

А потом

глушили водку ледяную,

и выковыривал ножом

из-под ногтей

я кровь чужую²⁰.

¹⁶ *Ibidem*, s. 240.

¹⁷ *Ibidem*, s. 364.

¹⁸ *Ibidem*, s. 507.

¹⁹ *Ibidem*, s. 468–469.

²⁰ С. П. Гудзенко, *Перед атакой*, [w:] *Rosyjska poezja radziecka. Antologia*, red. G. Porębina, Warszawa 1986, s. 291.

W powieści *Веселый солдат* Astafiewa znamienny jest opis butelki wódki, która utrwaliła się w pamięci żołnierza z powodu charakterystycznej etykiety:

В городе Жешуве, который мы заняли с ходу, орлы артиллеристы разноухали склады с водкой. Я как сейчас помню, что бутылки были почти литровые, с красивой наклейкой, на которой какой-то архангел в красной накидке поражал копьём дракона. Архангела и дракона мы увидели, полюбовались картинкой, но вот то, что в бутылке дракон шестидесяти градусов таился, — этого никто не углядел: думали, что на всем свете варится только сорокапятиградусная водка, и вообще предполагали, что везде и все — как у нас²¹.

W ten sposób prozaik odnosi się do wykorzystanej na naklejce grafiki powszechnie rozpoznawalnej w kulturze prawosławnej ikony Świętego Jerzego Zwycięzcy, który zawsze był postrzegany jako męczennik za wiarę i obrońca Rusi przed wszelkimi siłami zła²². Sowiecki ateizm nie był w stanie wymazać z pamięci głęboko zakorzenionych obrazów rodzimej tradycji duchowej, której nie przesłoniła nawet nadzwyczajna moc znalezionej trunku. U Astafiewa bohater wraz ze spirytualiami odnajduje przypadkowo elementy świata duchowego, które nie zatarły się w jego wspomnieniach.

Tematyka religijna obecna w powieściach wojennych Astafiewa poruszana była wcześniej przez pisarza w prozie wiejskiej. Właśnie w nawiązaniu do niej autor *Królowej ryb* kontynuuje wątki związane z motywem domu rodzinnego. W *Проклятых i забитых* prozaik ukazuje liczne przykłady tęsknoty żołnierza za ciepłem domowego ogniska: „вспоминая дом, родителей, деревенские вечерки, думали о всяких разных житейских разностях”²³. Nostalgię wywołuje u jego bohaterów wspomnienie bliskich sercu pejzaży. Ich nieodzownym elementem pozostają ważne dla słowianofila kategorie, takie jak gleba, kontynuacja i tradycja:

Щипнуло в груди при воспоминании об осиповских полях, об осиповских девчонках, о стариках Завьяловых, обо всем хорошем, что происходило в жизни, закипало в горле, слепило глаза²⁴.

Obecna jest tam również mądrość ludowa, którą Stwórca „objawił prostaczkom”²⁵:

Кроме того, баушка Секлетинья сказывала, что Бох для молитвы головы очишат, память укрепят, оттого даже совсем неграмотные хресьяне завсегда молитвы помнят...²⁶

Kategoria pamięci ma u Astafiewa jeszcze jeden wymiar. Łączy się niezmiennie z wybraną przez niego formą literacką — powieścią obfitującą w wątki au-

²¹ В. Астафьев, *Веселый солдат...*

²² A. Andrusiewicz, *Święty Jerzy i smok*, [w:] *Idee w Rosji / Идеи в России / Ideas in Russia. Leksykon rosyjsko-polsko-angielski*, t. 3, red. A. de Lazari, Łódź 2000, s. 102–106.

²³ В. Астафьев, *Прокляты...*, s. 138–139.

²⁴ *Ibidem*, s. 334.

²⁵ „W owym czasie Jezus przemówił tymi słowami: »Wysławiam Cię, Ojczy, Panie nieba i ziemi, że zakryłeś te rzeczy przed mądrymi i roztroptymi, a objawiłeś je prostaczkom«” (Mt 11, 25).

²⁶ В. Астафьев, *Прокляты...*, s. 93.

tobiograficzne. Zachowane w pamięci wspomnienia rosyjski prozaik przekazuje bez autocenzury, chcąc utrwalić w świadomości potomnych prawdziwy, odmienny od powszechnie znanego, obraz Wielkiej Wojny Ojczyźnianej. W rosyjskiej literaturze wojennej dominował patos. Pisarze często hiperbolizowali heroizm czerwonoarmistów, pomijając milczeniem fakty niewygodne. Autor *Przeklętych i zabitych* postanowił zerwać z oficjalną historiozofią. W swoim utworze przypomina przyjętą entuzjastycznie odezwę Stalina do żołnierzy; odezwę, z którą „Ojciec narodów” zwrócił się do nich na placu Czerwonym z okazji rocznicy rewolucji październikowej, wyznaczając cele dla czerwonoarmistów:

Сталин ставил для этого три задачи. Первая: «...уничтожить гитлеровское государство и его вдохновителей». Вторая задача: «...уничтожить гитлеровскую армию и ее руководителей». Третья задача: «...разрушить ненавистный „новый порядок” в Европе и покарать его строителей»²⁷.

Przemówieniu Stalina tradycyjnie towarzyszyła euforia zgromadzonych:

Перечисление всех этих задач сопровождалось бурными аплодисментами, океанным валом накатывающими через радиоприемник из Москвы до самой до столовой двадцать первого стрелкового полка. Когда Сталин дошел до приветствий, аплодисментам уже ни конца, ни удержу не было. «Да здравствует победа англо-советско-американского боевого союза! Да здравствует освобождение народов Европы от гитлеровской тирании... Проклятие и смерть немецко-фашистским захватчикам, их государству, их армии, их „новому порядку” в Европе! Нашей Красной Армии — слава!»²⁸

Już dzień później tekst odezwy został opublikowany na łamach gazety „Правда”²⁹, a obecni podczas przemówienia na placu Czerwonym żołnierze znajdowali się już w drodze na front. Wielu z nich nigdy z niego nie wróciło, ocaleni zaś nie mogli do końca czuć się zwycięzcami, ponieważ swoją ofiarnością i odwagą umocnili pozycję „głównego stratega”, co wywoływało sprzeciw Astafiewa.

Wykonawcą dyrektyw Stalina był marszałek Żukow. Hołubiony przez weteranów, wznoszących za niego toasty w rosyjskich parkach w Dniu Zwycięstwa, przez Astafiewa oceniany jest skrajnie negatywnie. W powieści *Веселый солдат* pisarz obwinia go o niezliczoną liczbę ofiar, nie mogąc się pogodzić z gloryfikowaniem zwycięstwa za wszelką cenę:

Когда много лет спустя после войны я открыл роскошно изданную книгу воспоминаний маршала Жукова с посвящением советскому солдату, чуть со стула не упал: воистину свет не видел более циничного и бесстыдного лицемерия, потому как никто и никогда так не сорил русскими солдатами, как он, маршал Жуков! И если многих великих полководцев, теперь уже оправданных историей, можно и нужно поименовать человеческими браконьерами, маршал Жуков по достоинству займет среди них одно из первых мест — первое место, самое первое, неоспоримо принадлежит его отцу и учи-

²⁷ *Ibidem*, s. 62–63.

²⁸ *Ibidem*, s. 63.

²⁹ Пор. Доклад товарища Сталина о XXIV годовщине Великой Октябрьской социалистической революции и его речь на параде Красной Армии 7 ноября 1941 года на Красной площади в Москве, „Правда” 8.11.1941.

телю, самовскормленному генералиссимусу, достойным выкормышем которого и был «народный маршал». Лишь на старости лет потянуло его «помолиться» за души погубленных им солдат, подсластить пилюлю для живых и убиенных, подзолотить сентиментальной слезой казенные заброшенные обелиски и заросшие бурьяном холмики на братских могилах, в придорожных канавах³⁰.

Dla Astafiewa nie ulegało wątpliwości, że cała odpowiedzialność za przebieg wojny i liczbę ofiar spoczywała na Stalinie. Pisarz rozumiał jednak, że winę za ten stan rzeczy ponoszą też ci, którzy ślepo się mu podporządkowywali. Rzesza potakiwaczy — w przeciwieństwie do literata — zapomniała również o roli elit w kultywowaniu pamięci. Naród, który nie szanuje prawdy historycznej, jest narodem pozbawionym przyszłości:

Русские вдовы и сироты до сих пор рукоплещут, Россия поклоняется светлой памяти полководца и надевает цепи на музыкантов, шлет под пули поэтов³¹.

Astafiew daje świadectwo prawdzie, nie zwracając uwagi na wypływające z tego konsekwencje. Po opublikowaniu swoich ostatnich rozrachunkowych powieści pisarz niejednokrotnie stawał się obiektem ataków współtowarzyszy broni, którym zależało na pozostawieniu w pamięci potomnych jedynie bohaterskich obrazów wojny. Wiele razy był adresatem agresywnych listów i pogroźek³². Wokół niego zaczęła narastać atmosfera ostracyzmu, nieprzychylnie zaś artykuły prasowe w swojej formie przypominały felietony polityczne z minionych czasów. Reakcje uczestniczących w wojnie rówieśników pisarza — posługując się słowami Aleidy Assmann — „wpisywały się w dostępny repertuar pamięci”, a wspomnienia „trzyma-
mane pod kluczem, na których straży stoją wyparcie i trauma” były dla nich „zbyt bolesne lub wstydlive, aby można było je wydobyć na powierzchnię świadomości bez zewnętrznej pomocy”³³. Jednak ponad wąsko rozumiany interes państwa autor stawiał prawdę historyczną, która nie tyle została zapomniana, ile celowo przekłamana ze względów ideologicznych. Władza w pełni świadomie budowała mit zwycięstwa, aby karmić nim kolejne pokolenia. Astafiew postanowił głośno przeciw temu zaprotestować. W swoim piśmarstwie wyraził pogląd tożsamy z punktem widzenia Cuadrado, który przestrzega przed zakłamywaniem historii:

Podobnie jak dzieje się to na poziomie indywidualnym, tak w pamięci zbiorowej dokonuje się proces selekcji. Przekazuje się następnym pokoleniom to, co z historycznego punktu widzenia uważa się za istotne, co sprawia, że zaczyna się budować własną tożsamość na bazie tej tradycji³⁴.

³⁰ В. Астафьев, *Веселый солдат...*

³¹ В. Астафьев, *Прокляты...*, s. 364–365.

³² В. Ф. Гладышев, *Мы за ценой не постоим? (Две правды о войне)*, „Урал” 2004, nr 5, <http://magazines.russ.ru/ural/2004/5/glad11.html> [dostęp: 8.02.2019].

³³ A. Assmann, *Cztery formy pamięci*, przeł. K. Sidowska, [w:] *Między historią a pamięcią. Antologia*, red. M. Saryusz-Wolska, Warszawa 2013, s. 42.

³⁴ J. Á. G. Cuadrado, *Człowiek — byt, który zapomina...*, s. 24.

Badacz dodaje, że

interesowna selekcja wprowadza w pamięć zbiorową ideologiczne posługiwanie się historią i stanowi nadużycie, pociągające za sobą niezbywalną odpowiedzialność. Ponowne pisanie historii, manipulując danymi czy dobrowolnie zapominając wydarzenia niekorzystne dla własnych korzyści czy interesów, oznacza budowanie fałszywej tożsamości osobowej w przyszych pokoleniach³⁵.

Między innymi dlatego u Astafiewa pojawia się, marginalizowany przez odwilżową prozę lejtnancką temat karnych batalionów³⁶, w których skład wchodził między innymi więźniowie GUŁagu. Byli oni wsparciem regularnej armii, a ich skład osobowy, niezależnie od liczby ofiar śmiertelnych, pozostawał na niezmiennym poziomie. Wspomina o tym pisarz w powieści *Przekłęci i zabici*, podkreślając, że każdy żołnierz za najdrobniejsze przewinienie mógł trafić do takiego batalionu. Było to jednoznaczne ze znalezieniem się na pierwszej linii nieprzyjacielskiego ognia. Niemniej jednak wszyscy wiedzieli, że za plecami wysłanych do ataku czałała się rodzima kula zaporowa:

По «шурикам» встречно лупили вражеские окопы. Стоило им подзадержаться, залечь — сади подстегивали пулеметы заградотряда. Вперед, только вперед, на жерла пулеметных огней, на харкающие минометы, вперед, в геенну огненную, в ад — нету им места на самой-то земле — обвальный, гибельный их путь только туда, вон, к рыжеющим бровкам свежeverырытых окопов [...]. Штрафников посылали в атаку не без умысла, чтобы дураки-немцы стреляли, а умные русские их огневые точки засекали...³⁷

Astafiew zapisał się w historii literatury rosyjskiej jako „dawca pamięci”. Nie interesowała go sława i uznanie (to już zdobył), lecz chęć zmuszenia czytelnika do samodzielnej analizy wydarzeń związanych z wojną i okresem terroru stalinowskiego. Dlatego błędem jest próba oceny pisarza jako jawnego krytyka państwa sowieckiego i jego obywateli. Astafiew w swoim pisarstwie walczył z sowieckim mitem zwycięstwa, a nie z ludźmi, którzy tak jak on przeżyli wojnę, lecz wymazali ze swej pamięci jej mroczne i niewygodne strony. W swoich powieściach tworzył alternatywę utrwalonych obrazów wojny, które kreowały pamięć zbiorową społeczeństwa sowieckiego przez wykorzystanie „symboli, mediów, instytucji społecznych i praktyk”³⁸ do konstruowania jednolitej, wspólnej wersji przeszłości. Powieści Astafiewa *Przekłęci i zabici* oraz *Веселый солдат* nie stały się tekstami „normatywnymi i formatywnymi”, nie należą do „głównego obszaru pamięci kulturowej” i nie zyskały „dodatкового wymiaru semantycznego i pragmatycznego”, nie „uosabiają tożsamości narodowych” oraz „wspólnych wartości

³⁵ *Ibidem*, s. 24–25.

³⁶ W stosunku do liczebności Armii Czerwonej, w której służyło około 7 milionów żołnierzy, skład osobowy batalionów karnych szacowany był na 450 tysięcy osób (*Россия и СССР в войнах XX века потери вооруженных сил. Статистическое исследование*, red. Г. Ф. Кривошеев, ОЛМА-ПРЕСС, Москва 2001, <http://lib.ru/MEMUARY/1939-1945/KRIWOSHEEW/poteri.txt#w03.htm-001> [dostęp: 8.02.2019]).

³⁷ В. Астафьев, *Прокляты...*, s. 517, 526.

³⁸ A. Erll, *Kultura pamięci...*, s. 161.

i norm”³⁹. Należy je jednak potraktować jako mocny głos uczestnika wojny, któremu zależało na kultywowaniu pamięci o niej. Tezę tę potwierdza czas napisania obydwóch utworów. Pisarz u kresu życia rozumiał nieuchronność końca swojej doczesności i nadejście zmiany pokoleniowej. Jego teksty artystyczne pozostały więc dla wielu żywym świadectwem człowieka pamiętającego blaski i cienie przeżytej Wielkiej Wojny Ojczyźnianej.

Bibliografia

- Andrusiewicz A., *Święty Jerzy i smok*, [w:] *Idee w Rosji / Идеи в России / Ideas in Russia. Leksykon rosyjsko-polsko-angielski*, t. 3, red. A. de Lazari, Wydawnictwo Naukowe Ibidem, Łódź 2000.
- Assmann A., *Cztery formy pamięci*, przeł. K. Sidowska, [w:] *Między historią a pamięcią. Antologia*, red. M. Saryusz-Wolska, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2013.
- Astaŕev V., *Prokláty i ubity*, Izdatel'stvo „Ėskimo”, Moskwa 2007.
- Astaŕev V., *Veselyj soldat*, „Novyj mir” 1998, nr 5–6, <http://lib.ru/PROZA/ASTAFIEW/soldat.txt>.
- Biblia Tysiąclecia — Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, red. K. Dynarski et al., Pallottinum, Poznań 1991.
- Bilewicz M., Stefaniak A., *Pamięć fałszywa*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, współp. J. Kalicka, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2014.
- Cuadrado J. Á. G., *Człowiek — byt, który zapomina*, przeł. P. Roszak, [w:] *U źródeł pamięci. O „zapominaniu” w historii, teologii i literaturze*, red. P. Roszak, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2013.
- Dokład towarzysza Stalina o XXIV godovšine Velikoj Oktábr'skoj socialističeskoj revolúcii i ego reč' na parade Krasnoj Armii 7 noábrá 1941 goda na Krasnoj plošadi v Moskve*, „Pravda” 8.11.1941.
- Doyle A. C., *Pięć pestek pomarańczy*, [w:] *idem, Sherlock Holmes. Dolina trwogi. Przygody Sherlocka Holmesa. Szpargały Sherlocka Holmesa*, przeł. J. Łoziński, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2014.
- Doyle A. C., *Studium w szkarłacie*, [w:] *idem, Sherlock Holmes. Studium w szkarłacie. Znak czterech. Pies Baskerville'ów*, przeł. J. Łoziński, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2013.
- Erl A., *Kultura pamięci. Wprowadzenie*, przeł. A. Teperek, red. M. Saryusz-Wolska, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2018.
- Gładyšev V. F., *My za cenou ne postoiim? (Dve pravdy o vojne)*, „Ural” 2004, nr 5, <http://magazines.russ.ru/ural/2004/5/glad11.html>.
- Gudzenko S. P., *Pered atakoj*, [w:] *Rosyjska poezja radziecka. Antologia*, red. G. Porębina, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1986.
- Klimowicz T., *Młodości pamięci męski esej żalobny w tonacji b-moll*, „Slavica Wratislaviensia” 163, 2016.
- Maruszewski T., *Biologiczne podłoże pamięci (Pamięć indywidualna)*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, współp. J. Kalicka, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2014.
- Olbrych W., *Proza wyrachunku moralnego*, [w:] *Historia literatury rosyjskiej XX wieku*, red. A. Drawicz, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1997.
- Potęga osobowości. Pamięć*, red. K. Bessant, E. Butcher, przeł. E. Kaczur-Gryz, Świat Książki, Warszawa 1996.
- Rossia i SSSR v vojnah XX veka: Statističeskoe issledovanie*, red. G. F. Krivošeev, „Olma-Press”, Moskwa 2001, <http://lib.ru/MEMUARY/1939-1945/KRIWOSHEEW/poteri.txt#w03.htm-001>.

³⁹ *Ibidem*, s. 250.

Traba R., *Procesy zbiorowego pamiętania i zapominania. Trzy przypadki i ich konsekwencje dla badania pamięci zbiorowej*, [w:] *Pamięć i artefakty*, red. Z. Budrewicz, R. Sendyk, R. Nycz, Instytut Badań Literackich PAN. Wydawnictwo, Warszawa 2014.

Wawrzyniak J., *Pamięć zbiorowa*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, współp. J. Kalicka, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2014.

Memory of the War on the Basis of Viktor Astafyev's Novels *The Cursed and the Slain* and *The Jolly Soldier*

Summary

The literary works of Viktor Petrovich Astafyev (1924–2001) is full of biographical elements. The category of memory occupies an important place in it. The writer was a participant of World War II. In his prose the tragic experience of war was showed. Astafyev's main goal was not to capture the heroic image of the victorious war. Such a picture of war is present in collective memory. Astafyev looked at war through the prism of individual memory from a distant temporal perspective. This artistic strategy is implemented in the famous novels *The Cursed and the Slain* (1990–1994) and *The Jolly Soldier* (1998). The analysis of these works suggests that Astafyev did not forget about Stalinist totalitarianism, which destroyed humanistic and religious values. Moreover, respect for the truth forced the writer to recreate the dark picture of a war, which for ideological reasons was forgotten.

Keywords: Viktor Petrovich Astafyev, World War II, individual memory, collective memory

Память о войне на материале романов Виктора Астафьева *Прокляты и убиты* и *Веселый солдат*

Резюме

Литературное творчество Виктора Петровича Астафьева (1924–2001) богато автобиографическими элементами. Существенное место в его произведениях занимает категория памяти. Писатель, являющийся участником Великой Отечественной войны, запечатлел в своей прозе трагический военный опыт. Главной целью Астафьева не было увековечить героический образ победной войны, укоренившийся в коллективной памяти, но посмотреть на войну через призму индивидуальной памяти с далекой временной перспективы. Эта художественная стратегия реализуется в нашумевших романах *Прокляты и убиты* (1990–1994) и *Веселый солдат* (1998). Анализ этих произведений позволяет сделать вывод, что Астафьев не забыл о сталинском тоталитаризме, уничтожившем гуманистические и религиозные ценности. Уважение к правде заставило писателя воссоздать мрачную картину войны, которая по идеологическим причинам была забыта.

Ключевые слова: Виктор Петрович Астафьев, Великая Отечественная война, индивидуальная память, коллективная память